

Kunst inclusief

Een onderzoek naar de werkzame elementen in een samenwerkingsproject tussen kunstenaars met een langdurige zorgvraag en de culturele sector.

Abstract

In dit onderzoeksproject, lopend van 2022 tot 2023, is onderzocht hoe de organisatie No Limits! Art Castle werkt aan het slaan van een brug tussen de culturele sector en kunstenaars met een langdurige zorgvraag. Hierbij is onderzocht waar de interventie 'No Limits! Art Castle' uit bestaat, wat maakt dat deze goed werkt volgens betrokkenen, en wat de werkzame elementen zijn. Dit is onderzocht aan de hand van de methode 'concept mapping' waarin tijdens observaties en interviews door de onderzoeker en respondenten 'statements' zijn opgesteld over wat belangrijk is. Deze statements zijn vervolgens in groepsgesprekken van prioriteit en van voorbeelden zijn voorzien. De belangrijkste handelingen waaruit deze interventie bestaat zijn: het werven van kunstenaars om mee te doen aan het project, het maken van een goede match tussen kunstenaars, het bieden van ondersteuning aan de kunstenaars koppels, en het plannen en organiseren van exposities, zowel in de eigen ruimte als daarbuiten. Volgens kunstenaars was dit project van waarde doordat zij leerden samen te werken, meer plezier uit hun werk haalden, op een andere manier naar kunst maken leren kijken, en een andere waardering kregen voor hunzelf of hun kunstwerken. Het bieden van een identiteit buiten die van de zorg context en het samenwerken met het zorg en informele netwerk worden als succesfactoren van dit project beschouwd.

Versie 1

© 2023 Hogeschool van Amsterdam

Dit materiaal is vrij te gebruiken. U heeft toestemming het te verspreiden volgens de regels van de [Free Art License](#). Een voorbeeld van deze licentie staat op de site [Copyleft Attitude](#) van [artlibre.org](#).

Een inclusievere kunstwereld

Kunstenaars met een langdurige zorgvraag kunnen niet altijd terecht bij laagdrempelige amateurkunst clubs, musea en professioneel kunstonderwijs voor hun creatieve ontwikkeling (Van Zal & Kwekkeboom, 2013, ECIO, 2021). Kunstenaars die niet zelfstandig wonen en werken zijn hierdoor veelal afhankelijk van de zorg-omgeving om zich creatief te ontwikkelen.

In ateliers van zorginstellingen of dagbestedingsprojecten kunnen zij creatieve vaardigheden en ambachten, en 'werknemersvaardigheden' leren (Van Zal, 2016). In en buiten deze zorg ateliers ontwikkelen een aantal van deze mensen met een langdurige zorgvraag zich tot kunstenaar. Zij besteden een aanzienlijk deel van hun tijd aan kunst maken, doen dat serieus en ambieren er wellicht (een deel van) hun inkomen mee te verdienen.

Deze kunstenaars worden geïzen als outsider kunstenaars. Hun kunst valt in het genre 'art brut', 'special art' of 'outsider art'. Niet vanwege de inhoud of de thema's van hun kunst, maar vanwege hun identiteit als iemand met een langdurige zorgvraag. Hoewel dit genre is voortgekomen uit waardering voor kunst die wordt gemaakt door mensen wiens hoofd anders werkt dan van de meeste mensen, zorgt dit genre er ook voor dat deze kunstenaars buiten de reguliere kunstwereld vallen (Dubuffet, 1988 in Bowler, 1997; Johnson, 1998 ; B37 in Tillyer & Accordino, 2002; Blandy, 1991). Er zijn eigen exposities, musea, en een Art Brut Biennale, waar maar een klein deel van het reguliere kunstpubliek mee in aanraking komt. Ook blijkt de associatie met zorg ervoor te zorgen dat publiek deze kunst minder waarde toebedeelt (Bourdieu, 1995; Hauser, 1952 in Zolberg & Cherbo, 1997; Tillyer & Accordino, 2002; Barnes, 2003, Cosijnns, in van de Vijver, 2005). Er is minder aandacht voor deze kunstenaars in de media, in musea, voorstellingen, en exposities (Van Zal, 2022, Finney, 1997).

In dit onderzoek wordt het project No Limits! Art Castle, en hun inspanningen om de kloof tussen culturele sector en de kunstenaars met een langdurige zorgvraag te verkleinen in kaart gebracht. No Limits! Art Castle doet dit door (in de reguliere kunstsector) gevestigde kunstenaars te koppelen aan kunstenaars die hier vanwege hun langdurige zorgvraag niet de kans voor hebben gehad. Zij werken met ondersteuning van No Limits! Art Castle toe naar een expositie buiten de zorg-context. Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van een subsidie van Innovatielabs waarmee ook een deel van de ondersteuning aan samenwerkingen van No Limits! Art Castle is gefinancierd.

Methode

Het doel van dit onderzoek is het in kaart brengen van de werkzame factoren van verschillende samenwerkingen binnen No Limits! Art Castle, zodat in de toekomst op te zetten projecten rekening kunnen houden met de voorwaarden en omstandigheden waarin een dergelijk initiatief werkt. Conform de methode realistic evaluation is niet gepoogd uitspraken te doen over de effectiviteit, maar over de factoren die er volgens

betrokkenen voor zorgen dat het gewenste resultaat behaald wordt. Het 'gewenste resultaat' kan voor verschillende betrokkenen een andere betekenis hebben, zoals het prettig samenwerken aan een leuk kunstproject, of, iets breder, het werken aan een verbeterde positie in de kunstwereld van mensen met een langdurige zorgvraag.

In dit onderzoek zal de volgende onderzoeksvraag beantwoord worden: "Wat zijn de werkzame factoren van het project No Limits! Art Castle in het bevorderen van samenwerkingsmogelijkheden tussen de culturele sector en kunstenaars met een beperking?"

Om deze vraag te beantwoorden zijn samenwerkende kunstenaarskoppels geobserveerd. Daarnaast zijn kunstenaars, initiatiefnemers, en de zorg-atelier medewerkers en informele zorgverleners rondom kunstenaars met een zorgvraag geïnterviewd. Tijdens deze dataverzamelmomenten is gebruik gemaakt van de methode 'concept mapping', waarbij tijdens gesprekken en observaties, in samenspraak met respondenten 'statements' worden geformuleerd over 'wat werkt'. Omdat deze statements steeds zijn ontstaan binnen bestaande samenwerkingsverbanden, zijn er twee groepsgesprekken georganiseerd waarin deze statements van de verschillende koppels naast elkaar zijn gelegd, van prioriteit door een ieder zijn voorzien, en waarbij voorbeelden van praktijksituaties zijn besproken.

In totaal zijn er 6 samenwerkingsverbanden in dit onderzoek direct betrokken, Is er één samenwerkingsverband van een vorig, vergelijkbaar project (Outsiderwear) geobserveerd en geïnterviewd, en zijn er twee 'losse' kunstenaars, wier samenwerking al was afgelopen geïnterviewd. Ook de initiatiefnemers zijn geïnterviewd over hun werkzaamheden en ervaringen, en waren vertegenwoordigd in de groepsgesprekken over de werkzame elementen bij een goede samenwerking.

Resultaten

De resultaten zullen in drie delen besproken worden. Ten eerste hoe de interventie is opgezet, en uit welke handelingen deze bestaat. Als tweede zal besproken worden hoe deze interventie door deelnemende kunstenaars is ervaren, en tot slot wat de werkzame elementen zijn volgens betrokken respondenten.

1. Hoe werkt No Limits! Art Castle

In deze paragraaf wordt besproken hoe de initiatiefnemers van No Limits! Art Castle te werk gaan. Om te weten wat werkzame elementen zijn in deze interventie, is het belangrijk allereerst te beschrijven uit welke handelingen en onderdelen deze bestaat. Hierdoor kan worden aangewezen welke hiervan als zinvol en belangrijk worden beschouwd, door verschillende betrokkenen.

Allereerst wordt bij No Limits! Art Castle gezocht naar kunstenaars om deel te nemen aan een samenwerking. De initiatiefnemer gaat meestal eerst op zoek naar kunstenaars in zorg ateliers waarvan hij vindt dat het werk een eigen stem en originaliteit heeft en waarvan hij onder de indruk is. Hij selecteert naast de kwaliteit van de kunst zelf, ook op

of iemand samen kan werken, ambitie heeft, en ook of iemand de behoefte heeft om buiten de zorg context kunst te exposeren. Daarnaast zoekt hij kunstenaars die al enigszins gevestigd zijn, (eigen) exposities hebben, en kijkt eveneens of deze kunstenaar samen kan werken en goed met andere mensen kan omgaan.

Bij het vinden van een match wordt dit soms overgelaten aan kunstenaars zelf, maar soms wordt ook door de initiatiefnemer en voorstel voor een samenwerkingspartner gedaan. In beide gevallen vormen een mogelijke overlap op inhoudelijke thema's, inspiratiebronnen, een manier van werken, of karaktereigenschappen een mogelijke voedingsbodem voor een match. Wat de kunstenaars zelf nog aangeven is dat voor hen de persoonlijke klik het belangrijkste is, maar dat er ook op werkvlak een klik moet zijn. Daarnaast wordt benoemd dat het belangrijk is dat iemand met ondersteuning vanuit de omgeving, of zelfstandig mee kan doen aan de samenwerking, zodat niet de zorgverantwoordelijkheid overgenomen hoeft te worden door de kunstenaar, en zij als collega-kunstenaars kunnen samenwerken.

Kunstenaars die samenwerken worden losjes begeleid door de initiatiefnemers. Deze zijn aanwezig in groepschats van de samenwerkingsverbanden, en bespreken naast het praktische afstemmen over de expositie, ook regelmatig hoe het gaat. Bij problemen zoals een plotselinge radiostilte, geen voortgang in het project, een stroeve samenwerking, lossen ze dit op door bij beide kunstenaars door te vragen en met passende oplossingen te komen. Soms door het geven van een uitleg wat het belang van continuïteit is in dit samenwerkingsverband, soms door het zoeken naar een andere samenwerkingsvorm, en in een uitzonderlijk geval zit er niks anders op dan de samenwerking stop te zetten en op zoek te gaan naar een nieuw, beter passend samenwerkingsverband. De initiatiefnemer vormt hiermee een brug tussen kunstenaars die van ongelijke posities komen, en helpt te begrijpen dat bijvoorbeeld een afzegging voor iemand die veel te doen heeft niet van veel betekenis is, terwijl het voor iemand die heel erg naar de samenwerking uit heeft gekeken een grote teleurstelling of zelfs afwijzing kan zijn. Ook dingen als het belang van continuïteit wordt steeds benadrukt, omdat stress niet voor iedereen even gemakkelijk is om mee om te gaan, en de voorbereidingen van de expositie niet op het laatste moment moeten aankomen.

In sommige gevallen werken de koppels samen op het zorg-atelier van de kunstenaar met een langdurige zorgvraag, en ontvangen zij zijdelings ondersteuning van zorg-medewerkers bij het praktisch organiseren of het communiceren. Zo tipte een zorgmedewerker een kunstenaar een keer om niet steeds te benoemen dat de kunstenaar met een zorgvraag iets vergeten was, omdat hij daar heel erg mee zat. Ook helpen informele betrokkenen in sommige gevallen met het voorkomen van overbelasting, het halen en brengen van een kunstenaar met een langdurige zorgvraag, en met het organiseren van vervoer van kunstwerken voor de expositie.

Als laatste in dit deel over de opzet van de interventie zal worden beschreven hoe de initiatiefnemers, de kunstenaars en de betrokkenen daaromheen samenwerken om de kunst ten toon te stellen. In eerste instantie is er voor elk samenwerkingskoppel de mogelijkheid ten toon te stellen in de galerij van No Limits! Art Castle in Sociëteit Sexyland in Amsterdam Noord. Hieromheen wordt met een creatief team van

kunstenaars, stagiaires steeds een event georganiseerd voor de opening. Societeit sexyland is een cafe, restaurant en nachtclub met nu een aparte galerij dat er uit ziet als een kasteel, in de tuin. Ook worden er middels fondsen en samenwerkingen op andere plekken tentoongesteld, zoals op Art Rotterdam, In expositieruimte Nest in Den Haag, en op Unfair in Amsterdam. Ook hierbij vormt de organisator een brugfunctie tussen de media en publiek om te voorkomen dat de outsider positie van kunstenaars onnodig benadrukt wordt. In beeldmateriaal en taalgebruik op promotiemateriaal en in de omschrijving van het project wordt ook steeds bijgeschaafd zodat het taalgebruik en het beeld de doelen van de organisatie blijven ondersteunen. Zo is er afgestapt van de naam outsiderland, en wordt beeldmateriaal zo opgezet dat op foto's niet duidelijk is welke kunstenaar een langdurige zorgvraag heeft en welke niet.

2. De ervaring van betrokkenen

Kunstenaars en de betrokkenen daaromheen reflecteren tijdens overleggen en tijdens interviews ook over wat ze aan dit project hebben. Hiervoor hebben kunstenaars die deelnemen allerlei verschillende momenten gehad waardoor zij tot nieuwe inzichten kwamen, groeiden, of zelfs tot bloei kwamen. Dit geeft ook inzicht in dingen die bij andere interventies wellicht tekortschieten of waar kunstenaars in eerdere samenwerkingsverbanden of ateliers nog niet in zijn voorzien.

Een deel van de leerpunten die kunstenaars meemaakten door aan dit project deel te nemen goldt zowel voor kunstenaars met als zonder langdurige zorgvraag, zij hadden beide plezier beleefd aan het project, hun kunst verder ontwikkeld op een manier die ze anders niet voor mogelijk hadden gehouden, en iets belangrijks geleerd over zichzelf of de omgang met anderen.

Voor velen goldt dat dezelfde dingen als in elke samenwerking belangrijk waren, zoals het hebben van een goede klik, een goede communicatie over afspraken, en het zorgen voor een min of meer evenredig aandeel. Echter was er ook verschil in leerpunten tussen kunstenaars met en zonder een zorgverantwoordelijkheid, waaruit opgemaakt kan worden dat zij beiden iets anders van elkaar leren wat voor elk van waarde is.

Voor de kunstenaars met een langdurige zorgvraag gelden de volgende waardevolle leerpunten of ervaringen:

- Leren voor je identiteit als kunstenaar op te komen

Kunstenaars die mee deden voelen zich gesterkt in hun identiteit als kunstenaar. Doordat werken verkocht worden, buiten de zorg context tentoongesteld worden, en doordat er uitzicht is op aanspraak op fondsen buiten de amateurkunsten, draagt dit project bij aan de vorming van de identiteit als (professioneel) kunstenaar. Ook het vormgeven van de samenwerking draagt ertoe bij dat één van de kunstenaars scherper nadenkt over wie ze is en wordt gedwongen een afbakening te maken in de vormen van samenwerking die bij haar identiteit passen en welke niet: Ze merkte gaandeweg dat ze niet als model, object, of als minder gezien wilde worden, en werd door het meedoen

aan dit project gepusht om tot de conclusie te komen dat ze écht als mede-kunstenaar gezien wilde worden: en durfde hier ook voor op te komen:

Om daar een beetje achter te komen, (...) Ik wil gewoon kunstenaar zijn punt en vanuit die hoedanigheid meedoen aan de samenwerking en niet anders, en dat je daar misschien nu ook (...) als kunstenaar gesterkt voelt in je identiteit en je hierdoor echt weet, dat wil ik zijn.

- Leren jezelf durven zijn

Deze werd door één van de kunstenaars genoemd als belangrijke opbrengst van haar deelname aan het project. Zij is door het maken van kunst lanzamerhand in haar identiteit gegroeid. Iets waar zij eerst niet voor uit durfde te komen, durfde ze in de kunstwerken toch te laten zien. Dit was dankzij de samenwerking met een Fotografe en een Mode ontwerper, waarin ze steeds meer van haarzelf durfde te laten zien op de fotos die van haar gemaakt werden, en ze uiteindelijk in de expositie juist trots kon zijn op wie ze was.

- Leren grenzen aan te geven

Dit werd genoemd als leerpunt door één van de kunstenaars. Zij leerde dit (deels) door oplettendheid van haar samenwerkingspartner. Hij zag aan haar wanneer het werken haar te veel werd en vroeg daar pro-actief naar. Soms stimuleerde hij haar om haar grens wel zelf aan te geven door het nog even voorzichtig af te wachten. Ze leerde ze in kleine stapjes dat het belangrijk is om de behoefte aan rust of pauze bij zichzelf te herkennen en om daar iets mee te doen. Uiteindelijk was deelname aan het project in combinatie met haar werk toch te veel en heeft ze helemaal moeten stoppen met het project, wat ook een aangegeven grens is.

- Kansen krijgen die je in een zorg-context niet had gekregen

Dit is een voorbeeld van een van de kunstenaars die vanwege haar zorgvraag en haar verbondenheid met de zorg, nog niet buiten de zorg-context had geexposeerd. Door met No Limits! Art Castle in bekende reguliere kunstplekken te exposeren, maakte zij (meer) aanspraak op beurzen en subsidies bedoeld voor professionele kunstenaars.

- Waardering en respect krijgen

Een aantal kunstenaars, en ook informele zorgverleners van kunstenaars met een langdurige zorgvraag, hebben aangegeven (soms voor het eerst) een bepaalde gelijkwaardigheid en respect te hebben gevoeld en gezien dankzij deelname aan dit project. De complimentjes na een voorstelling of expositie, de houding van een samenwerkingspartner, en het exposeren op zich droeg hier volgens kunstenaars en betrokkenen aan bij.

Voor kunstenaars zonder langdurige zorgvraag goldt dat zij net andere leerpunten benadrukten:

- Persoonlijke groei

Een aantal kunstenaars geeft aan persoonlijk te zijn gegroeid door deelname aan dit project. Ofwel hebben zij geleerd hun 'ego' aan de kant te zetten, omdat het in dit

samenwerkingsverband minder dan normaal om hun draait, ofwel kunstenaars hebben iets herkend in de ander waar zij het zelf ook moeilijk mee hebben, zoals het aangeven van grenzen.

- Manier van omgang vinden

Voor sommige kunstenaars was het even zoeken naar een balans tussen een collega kunstenaar met een langdurige zorgvraag 'normaal' behandelen, en er toch rekening mee houden dat iemand kwetsbaarheden kan ervaren op verschillende gebieden. Kunstenaars deden dan ook regelmatig een beroep op hun herrinering, hoe ze in eerdere samenwerkingsverbanden met problemen zoals 'iemand laat me niet uitpraten' om zouden gaan, en probeerden dan in lijn met hun eerdere handelen de situatie op te lossen. Ook hebben zij op creatieve wijze, soms met hulp, oplossingen gevonden voor de omgang met de zorgvraag van hun wederhelft. Zo kwamen zij tot de conclusie geen last minute afzeggingen meer te kunnen doen, planningen samen maken en in de werkplek ophangen zodat iemand zelf verder kan werken, vaker dan normaal vragen hoe iemand zich voelt en of er nog puf is zodat er iets meer ruimte wordt gegeven om een grens aan te geven, en door wanneer iemand een gevoel uit, deze even te herhalen alvorens er op te reageren zodat misversanden voorkomen kunnen worden.

- Leren het plezier voorop te stellen

Kunstenaars gaven aan weer plezier in het maken te hebben ervaren. Deels doordat ze door het samenwerken minder controle hadden in het maakproces, en werden gedwongen om het maakproces meer te behandelen als een iteratief proces in plaats van productgericht. Een bijkomstigheid bij het loslaten van het product is

Being educated in art at the Art Academy you learn this conceptual way of working from A to B and everything is logical; I don't find that so interesting. You have different moods and you want different things, it is nice to discover different approaches. In Respondent 26's case, it seems unknown where it comes from and that I like; it seems to be inside of him and it comes out but why and where?, there is not such a logic to it.

(...)

what is going to happen when I don't have to think what it's going to be, when I just sit down, what if I just started drawing?(...) be more allowing and less judgmental.

(...)

I haven't learned it yet but I try to. I find it very appealing, very enriching. You see his passion in it and his pride when he finished something, this enjoyment outside of what is going to happen to the work, if it is going to be appreciated by someone or not. This aspect is for him, which I find also very important when you are a maker, (...) he is a really good teacher in that.

Werkzame elementen en discussie

Als allereerst kan worden gezegd dat het **bieden van verbindingen buiten de zorg** kan worden aangewezen als een belangrijk element dat deze interventie volgens betrokkenen en succesvol maakt. Voor de kunstenaars met een langdurige zorgvraag betekende dit dat ze zich konden ontwikkelen in hun identiteit als kunstenaar, en dat ze een andere waardering kregen voor hunzelf en hun kunst dan binnen de zorgcontext.

Daarnaast wordt in de expositie ook de brug geslagen naar de meer reguliere bekende kunstcircuits en expositieruimten, en worden kunstenaars ondersteund in het aanvragen van fondsen en subsidies. Dat het bieden van een identiteit buiten de zorgcontext belangrijk is voor mensen met een langdurige zorgvraag, wordt ook ondersteund in eerder onderzoek van Sulewski, Boelzig & Hasnain (2012). Voor kunstenaars die op reguliere kunstbeurzen mochten exposeren, geldt dat kunstenaars hierdoor een meervoudige identiteit konden ontwikkelen. Vaak werd een kenmerk zoals afhankelijkheid van zorg of ondersteuning door anderen en mogelijk ook zichzelf tot hoofd-identiteit gemaakt. Daardoor werkte het aan kunnen nemen van een alternatieve identiteit, als die van kunstenaar, empowerend (Hoppe, 2017).

Een andere werkzaam element is de **samenwerking met (informele) zorg**. Doordat No Limits! Art Castle, en de deelnemende kunstenaars veel communiceren met de zorg-atelier medewerkers, andere zorgverleners, en informele hulp, is er wel afstemming over het bijvoorbeeld halen en brengen van de kunstenaar met een zorgvraag, zonder dat No Limits! Art Castle het zorg-gedeelte over neemt. Hierdoor blijft de scheiding tussen de zorg en No Limits! Art Castle als culturele instelling duidelijk. Ook voor deelnemende kunstenaars betekende dit dat zij geen zorg-rol hoefden in te nemen, maar toch konden afstemmen met verschillende partijen om te zorgen dat de samenwerking gefaciliteerd werden. Hoewel de samenwerking met de zorg-context van een kunstenaar ook uitdagingen mee bracht voor de organisatie, doordat zij in verband met vaste(re) werktijden van zorgmedewerkers geen dingen op het laatste moment konden regelen, hebben deze ook veel geholpen met het begeleiden van sommige samenwerkingen, zowel met praktische aspecten als communicatieve aspecten.

Een laatste belangrijk element is **de begeleiding van de samenwerkingen**. Hoewel veel samenwerkingen goed gingen, zijn er door te praten met de initiatiefnemers een hoop problemen ook opgelost. Er is tijd voor elkaar gemaakt, er zijn praktische oplossingen gevonden zoals een gezamenlijke actie kalender voor een koppel waarbij een kunstenaar niet steeds de dienst wilde uitmaken. Ook zijn er samenwerkingsvormen bedacht die beter aansluiten bij de mogelijkheden van een kunstenaar, zoals het 'overpakken' en om de beurt werken aan een kunstwerk. Een gefaalde samenwerking voor een kunstenaar die al allerlei kunst-samenwerkingen en expositie heeft is minder erg dan voor iemand voor wie het een belangrijke kans was om zichzelf op een andere manier te laten zien. Uit literatuur blijkt dat het vooral bij mensen met een psychische kwetsbaarheid of mensen met een verstandelijke beperking is heel belangrijk is om faal-ervaringen te voorkomen (Kenniscentrum LVB, 2023). Hier hebben de initiatiefnemers echt op gestuurd door bij elk probleem de tijd te nemen om door te vragen en over oplossingen na te denken, zodat elke samenwerking kans van slaan had.

Hoewel dit onderzoek een aantal waardevolle inzichten heeft opgeleverd die voor toekomstige initiatiefnemers bruikbaar kunnen zijn bij het opstarten van een interventie, heeft het onderzoek ook een aantal beperkingen.

De variëteit tussen de samenwerkingsprojecten was groot, waardoor veel kunstenaars een unieke ervaring hadden. Hierdoor zijn er geen generaliserende uitspraken te doen

over wat werkt, en komen sommige uitspraken over wat goed werkt maar één keer voor. Wel is het zo dat de uitspraken die wel door veel kunstenaars gedeeld werden, achterwege zijn gelaten omdat deze in elke vorm van samenwerken als vanzelfsprekend belangrijk beschouwd kunnen worden. Ook bleek het lastig om kunstenaars uit verschillende samenwerkingsprojecten bij elkaar in één plaats te krijgen voor het groeps gesprek. Dit heeft er voor gezorgd dat in de twee groeps gesprekken in totaal slechts 8 deelnemers hebben mee gedaan. Ook is de groep kunstenaars met een langdurige zorgvraag hierin ondervertegenwoordigd. Aan deze groep is in de observaties wel evenveel aandacht gegeven.

Gebruikte literatuur:

- Barnes, C. (2003). Effecting change; disability, culture and art'. *Finding the Spotlight Conference, Liverpool Institute for the Performing Arts*,
- Blandy, D. (1991). Conceptions of disability: Toward a sociopolitical orientation to disability for art education. *Studies in Art Education*, 131-144.
- Bourdieu, Pierre,,. (1995). *The rules of art : Genesis and structure of the literary field /Pierre bourdieu*. Stanford: Stanford Univ. Press.
- Bowler, A. E. (1997). *Asylum art: the social construction of an aesthetic category*. na.
- Cobigo, V., Ouellette-Kuntz, H., Lysaght, R., & Martin, L. (2012). Shifting our conceptualization of social inclusion. *Stigma Research and Action*, 2(2)
- Dubuffet, J. (1988). Art brut in preference to the cultural arts. *Art and Text*, 27, 33.
- ECIO, (2022). Jaarrapport studeren met een ondersteuningsbehoefte 2022 – Analyse nationale studenten enquête (NSE), Retrieved from https://ecio.nl/wp-content/uploads/sites/2/2022/09/NSE_2022-
- Finney, H. C. (1993). Mediating claims to artistry: Social stratification in a local visual arts community. *Sociological Forum*, 8. (3) pp. 403-431.
- Hoppe, E. J. (2017). Negotiating Identity. *Handbook of Arts Education and Special Education: Policy, Research, and Practices*.
- Johnson PhD, R.,David Read. (1998). On the therapeutic action of the creative arts therapies: The psychodynamic model. *The Arts in Psychotherapy*, 25(2), 85-99
- Kenniscentrum LVB, (2023) Dossier signalering, screening en Diagnostiek. Retrieved from: <https://www.kenniscentrumlvb.nl/signaleren-screenen-en-diagnostiek/>
- Sulewski, J. S., Boeltzig, H., & Hasnain, R. (2012). Art and disability: Intersecting identities among young artists with disabilities. *Disability Studies Quarterly Staging Site*, 32(1).
- Tillyer, M. D., & Accordino, M. P. (2002). Painting with a broad brush: Professional careers for artists with psychiatric disabilities. *Psychiatric rehabilitation journal*, 25(3), 265.
- Vijver, Van de. V. J.-P. (2005). *Inside or outside the outsider art?: Kunst van mensen met een verstandelijke beperking*. Antwerpen: Garant.
- Zal, van S. & Kwekkeboom, M.H. (2016) Inclusie door kunst, Cultuur+Educatie. Jaargang 16, nr 45. LKCA, Utrecht.
- Zolberg, V. L., & Cherbo, J. M. (1997). *Outsider art* Cambridge University Press.